

Шевченко Ореста
(Львів)

УЧАСТЬ ТИТА ВОЙНАРОВСЬКОГО У ПАРЦЕЛЯЦІЇ ЗЕМЕЛЬ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ

На сьогоднішній день не існує жодної наукової праці, в якій були б систематично і ґрунтовно вивчені всі аспекти діяльності о. Тита Войнаровського. У 1961 р. за кордоном побачила світ його автобіографія під назвою “Низка споминів з мого життя”¹. У ній священник у публіцистичному стилі розповідав про свою працю заради добра українського народу. Ця книга значною мірою проливає світло на особистість автора. Проте вона охоплює далеко не всю інформацію про його діяльність. Погляди о. Войнаровського на тогочасний стан та перспективи розвитку економіки Східної Галичини проаналізував, зокрема, І.-С. Коропецький у статті “Економічний розвиток галицького селянства у працях о. Тита Войнаровського”. Але згадка про практичну діяльність священника, зокрема про парцеляцію землі, здійснену за його участю, у цій праці обмежується лише кількома фразами².

Значно більше даних є в Т. Войнаровського. Матеріали з нього зберігаються у відділі рукописів Львівського національного музею, а також у Центральному державному історичному архіві України у Львові.

У даній статті здійснено спробу виявити і описати методи, за допомогою яких о. Тит розпарцельовував поміщицькі землі. Зокрема, у ній йде мова про заходи священника, спрямовані на забезпечення селянам можливості отримати довготермінові кредити на покупку нерухомості.

У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. економічне становище переважної більшості галицьких селян було дуже складним. Основною причиною цього було малоземелля або безземелля. Про це детально розповідає один з небагатьох тогочасних дослідників, який вивчав матеріальне становище галицьких українців, В. Будзиновський у своїй книзі “Хлопська посілість”. За його підрахунками, на одного селянина в середньому припадало 1,61 морга землі, у той час як на одного мешканця фільварку, враховуючи слуг, – 19,5 морга. До того ж існувала тенденція, згідно з якою кількість великих маєтків (площею понад 500 моргів) зменшувалася, а кількість дрібних земельних ділянок зростала³. З цього можна було б дійти до висновку, що малі селянські господарства виникали за рахунок поділу фільварків. Однак у такому разі мав би зменшуватися розмір поміщицьких маєтків, але цього не відбувалося. Отже, кількість дрібних земельних ділянок зростала за рахунок їх поділу. Це явище Будзиновський пояснює приростом населення і браком робочих місць у містах⁴. Там продуктивність праці була б вищою, ніж у селі, де люди через безземелля не завжди мали що робити. Проте міська праця вимагала принаймні початкової освіти, а селяни залишалися малописьменними. До того ж там кожен мусив знати польську мову. Нарешті, українців неохоче брали на роботу в місті (хіба що як малокваліфікованих робітників або “у мамки”, як писав Т. Войнаровський). Треба підкреслити, що під збільшенням площі землі в господарстві українського селянина о. Тит ніколи не мав на увазі оренди у поміщика. Правильність його думки підкреслена досвідом багатьох

країн. Селянин без повної власності на землю втрачає бажання працювати, що призводить до зниження її продуктивності⁵.

Щоб допомогти своїм парафіянам, Т. Войнаровський вирішив зайнятися парцеляцією. У той період великим землевласникам часто не вистачало грошей на необхідну амортизацію господарства. До того ж, деякі з них були змушені продавати фільварки, щоб отримати кошти для розрахунків з своїми кредиторами. А попиту на великі площі землі майже не було.

Проте переважна більшість зубожілих галицьких селян не мала грошей на придбання нерухомості. Саме тому вони не могли здійснювати парцеляцію самостійно. Щоб вирішити цю проблему, о. Тит уклав угоду із заступником директора Краєвого банку у Львові доктором Т. Соловієм. Згідно з їхньою домовленістю, кожен селянин мав змогу отримати чотирьохвідсотковий кредит на придбання ділянки землі такого самого розміру, як та, якою він володів на день отримання позики. При цьому не було обов'язковим сплачувати перший внесок. Термін погашення позики становив 18 років. Банкіри надали селянам такі вигідні для них умови, оскільки ті позичали гроші з метою інвестувати їх у власне господарство й було зрозуміло, що вони матимуть змогу повернути позику. Крім того, парцеляція була порятунком для збанкрутілих шляхтичів, дехто з яких заборгував гроші в тому ж таки Краєвому банку⁶.

Головною запорукою успіху у цій справі Т. Войнаровський вважав здобуття повного довір'я селян. Для цього він подавав детальний звіт про використання кожного крейцера, а від попередніх власників фільварків не брав собі грошей за посередництво, хіба що на покриття видатків. Проте послуги юриста він завжди оплачував (як правило 1,5 % від вартості купленого маєтку). Крім того, ще 1,5 % адвокат брав за допомогу в наданні кредиту⁷.

Діючи таким чином, о. Тит розпарцелював фільварки в селах П'ядики, Кам'янки Малі, Добровідка⁸, Годи⁹, Олеша¹⁰ та Сопів¹¹.

Інколи діяльності Т. Войнаровського перешкоджала агітація членів Української радикальної партії, які стверджували, що найближчим часом цісар видасть закон, згідно з яким панські маєтки будуть передані селянам безкоштовно. Так, наприклад, у с. Топорівці, де о. Тит розпарцелював маєток князя Р. Пузини, лише найбідніші селяни погодилися придбати ділянки. Багатші, підбурені агітацією, відмовилися купувати землі¹².

У деяких випадках о. Тит відіграв роль представника селянських громад під час продажу земель на аукціонах. Наприклад, саме так у 1901 р. селяни з придбали маєток Буковина. На даному аукціоні боротьба велася протягом трьох годин між вісьмома поміщиками, трьома євреями і десятьма українськими селянами. Зрештою, останні отримали перемогу, запропонувавши на одну корону більше, ніж конкуренти¹³.

На окрему увагу заслуговує парцеляція маєтку Кривобрид Семаковецький у с. Коломия однойменного повіту (1906 р.). У цьому разі о. Тит вирішив піти на співпрацю з посередниками, які втрьох придбали весь фільварок у поміщика, а потім продали окремі ділянки землі селянам. Довір'я обох сторін до Т. Войнаровського було таким великим, що, коли між ними виникла суперечка щодо ціни купівлі та способу оплати, було вирішено не подавати скаргу до повітового суду, а попросити о. Тита, щоб він виступив у ролі арбітра на так званому полюбовному суді, тобто самостійно виніс справедливе рішення в цій справі. Продавці та покупці у письмовій формі засвідчили свою згоду на винесення священником вироку¹⁴. Щоправда, потім один із 57 покупців не погодився з його рішенням і продавцям усе ж таки довелося подавати скаргу до

суду в Коломиї¹⁵. Після завершення парцеляції маєтку Олеші також відбулася суперечка між трьома посередниками, які не могли самостійно поділити прибуток та знову попросили о. Тита розсудити їх¹⁶. У 1911 р. Ю. Пашник, який емігрував до Канади й на той час уже став власником нерухомості в цій країні, попросив Т. Войнаровського продати ту ділянку землі, якою він володів у Галичині. Для цього він вислав священику письмову довіреність, видану у Вінніпезі. о. Тит виконав це прохання, продавши нерухомість Пашника від його імені¹⁷.

Розподіляв ділянки між селянами Т. Войнаровський безпосередньо на території фільварку, що розпарцельовувався. Так, наприклад, у березні 1902 р. він помістив у газеті “Діло” оголошення про продаж села Побереже, в якому було вказано ціни на землю і час, коли священик обіцяв приїхати до цього маєтку, щоб отримати завдатки від бажаючих її придбати¹⁸.

Але оскільки парцеляція ґрунтів займала багато часу, о. Тит не міг виконувати всю роботу самостійно. Тому комерційну діяльність, тобто переговори щодо визначення закупівельної ціни, поділ парцеляційного об’єкту, визначення цін на вже розпарцельовані ділянки землі тощо він провадив особисто. А для того щоб мати допомогу у веденні документації та отриманні всіх необхідних дозволів від влади, о. Войнаровський став співзасновником Польського парцеляційного банку. За виконання цієї роботи о. Тит сплачував банкові 1,5–2 % від ціни купна землі. Згодом ця установа була зліквідована польською владою¹⁹.

Т. Войнаровський також намагався залучити до проведення парцеляції інших представників української інтелігенції. З цією метою він у газеті “Діло” надрукував статтю, в якій докладно описав всі нюанси, пов’язані з купівлею-продажем землі, а також виступив із відповідними доповідями на зборах українських товариств та організацій. У 1901–1902 рр. о. Тит намагався створити у Львові парцеляційне товариство, але як він сам висловився, “не міг знайти кільканадцять свідомих людей, які б щиро присвятилися тій важкій роботі”²⁰.

У 1900 р. посол австрійського парламенту М. Василько зумів переконати тодішнього прем’єр-міністра Е. Кербера в доцільності створення Українського парцеляційного банку. Посол звернувся до Т. Войнаровського з пропозицією приїхати до Відня та остаточно залагодити це питання. Священик прихильно віднісся до цієї ідеї та прибув на переговори. Прем’єр-міністр, вислухавши його доповідь, доручив о. Титу написати статут для майбутнього банку. До того ж Кербер пообіцяв надати цій новоствореній установі чотирьохвідсотковий кредит у розмірі 10–15 млн корон²¹.

У січні 1902 р. газета “Діло” помістила лист Т. Войнаровського. Він нагадував читачам, що поляки, з метою забезпечити селян землею заснували Польський банк парцеляційний. о. Тит схвально оцінив його роботу. Але священик дипломатично стверджував, що цей банк не задовольняє потреб населення Східної Галичини, бо не може пристосуватися до місцевих умов. При цьому о. Войнаровський не уточнює, що саме треба розуміти під цими словами. Далі у листі йдеться про намір заснувати Український парцеляційний банк. Т. Войнаровський повідомив, що статут цього банку вже готовий, і просив “тих, кому дорога доля українського народу”, прибути в зазначений час до офісу Народної торгівлі у Львові.

Коментуючи вищезгаданий лист, редакція “Діла” (прізвище автора статті не вказане) стверджує, що найкращим доказом потреби парцеляції є той факт, що селяни самі, без сторонньої допомоги, а часто, вдаючись до послуг лихварів,

розпарцельовують фільварки. Проте в такому випадку вони змушені платити великі гроші спекулянтам, які займаються посередництвом між продавцями, банками і покупцями. Автор статті переконує читачів, що для того, щоб спростити селянам доступ до отримання землі, потрібно створити організацію, яка б займалася парцеляцією землі, відмовившись при цьому від надприбутків. Саме таку роль міг би відігравати новостворений банк. Щоправда, поміщики інколи продавали свої маєтки самі, не вдаючись до посередництва третіх осіб. У таких випадках витрати, пов'язані з парцеляцією, були значно нижчими. Проте селянам важко було знайти фільварок, який вони могли б придбати на найвигідніших для себе умовах. Натомість професіональні працівники банку зможуть визначити, який фільварок потрібно придбати в першу чергу²².

Але вищезгадана ідея Т. Войнаровського викликала негативну реакцію з боку польської преси. Так, дописувач "Kurjera Lwowskiego" заявив, що оскільки існуючий парцеляційний банк українці самі відкидають, то він мусить прийняти це до уваги та вважати себе виключно польською організацією. На це журналісти "Діла" відповіли низкою контраргументів. Наведемо тут три з них. По-перше, за їхніми словами існуючий парцеляційний банк передусім задовольняв потреби польських емігрантів і навіть сам їх розшукував. А український селянин міг отримати кредит на землю лише у тому разі, якщо не було бажаючих серед євреїв або поляків. По-друге, о. Титу не надали можливості працювати в керівництві банку, хоча він бажав цього. По-третє, селяни, які хотіли отримати кредит, мусили передусім дати відповідь на запитання "Якого ви обряду?" і "Чи в парцельованій місцевості є костел?"²³.

Далі ця ж газета надрукувала ще одну статтю, автор якої глузуючи з польських дідичів, зазначав, що тепер вони можуть спокійно їхати грати в карти до Монте-Карло, бо Т. Войнаровський буде посилати їм гроші, але вже не мають чого вертатися до краю, бо їх землі розпарцельовують поміж українських селян. о. Тит згадував, що прочитавши це, він негайно поїхав до Львова, "щоб там опам'ятати наших людей". Однак виявилось, що дві статті на цю тему й у цьому стилі були вже надруковані, а виходу в світ третьої йому вдалося запобігти. Але це вже не допомогло: дирекція Краєвого банку суворо заборонила своїм працівникам входити у будь-який контакт з Т. Войнаровським. Кожен, хто б це порушив, мав бути звільнений зі служби.

Таким чином, згідно зі спогадами священика, він відразу втратив змогу користуватися послугами Краєвого банку, а також Польського банку Парцеляційного²⁴.

Однак справу про створення Українського парцеляційного банку мав ще розглянути Народний комітет, як керівний орган Української національно-демократичної партії. На його засіданні всі члени, окрім голови – д-ра К. Левицького – проголосували за підтримку цієї ідеї. Проте після закінчення засідання Левицький дав вказівку українському парламентському клубу у Відні відхилити план Кербера, а натомість повідомити його про намір створити Касу ощадності в Перемишлі. Потім він пояснив о. Титу, що таким чином не буде потрібно позичати гроші на заснування банку.

Аргумент К. Левицького, що завдяки діяльності Каси ощадності можна буде отримати таку ж кількість грошей, як і від Парцеляційного банку не витримав перевірки часом. Зрештою, із самого початку було зрозуміло, що галицькі українці не могли вкласти у касу необхідної для парцеляції суми, бо перебували в скрутному економічному становищі.

На думку Т. Войнаровського, причиною такої поведінки К. Левицького

було небажання бачити на посаді голови цього банку д-ра Є. Олесницького. Останній на даний момент був послом до галицького Сейму й користувався великим авторитетом у своєму рідному місті Стрий. Планувалося, що з моменту заснування банку він мав би переїхати до Львова. Можна було передбачити, що, займаючи таку важливу посаду, Олесницький мав би великі шанси стати тут найвпливовішим політичним лідером. А цього, за твердженням Т. Войнаровського, К. Левицький не хотів допустити²⁵. Нагадуємо, що це лише припущення о. Тита.

Оскільки кошти на парцеляцію все ж таки були потрібні, при Краєвому союзі кредитовому був заснований парцеляційний відділ, для керівництва яким обрано двох директорів: о. Тита і д-ра М. Шухевича, адвоката зі Львова. Уже у квітні 1904 р. в “Ділі” було подано інформацію, що цей відділ, спільно з товариством «Дністер», проводить парцеляцію маєтків Пуків та Черче (Рогатинський повіт), а також що обидві вищезгадані організації планують допомогти селянам у покупці інших маєтків. Оскільки ці інституції мали небагато коштів і не могли придбати велику кількість фільварків, газета звернулася із закликом до всіх свідомих українців вкладати гроші саме до них, а не в чужі банки²⁶.

Проте коли Т. Войнаровський попросив позичку у розмірі 50 000 корон на парцеляцію сіл Милованя і Стриганець (Товмацький повіт), дирекція Краєвого союзу кредитового на чолі з К. Левицьким відмовила йому. У результаті на покупку Милованя о. Тит був змушений виділити свої власні гроші, а від покупки Стриганець йому довелося відмовитися через брак коштів²⁷. Процес купівлі угідь у 1904 р. супроводжувався незаконними діями Товмацького староства, що змусило Т. Войнаровського виступити гарантом законності²⁸. Частину розпарцельованих земель в 1906 р. було передано митрополиту А. Шептицькому²⁹. Владика подарував їх товариству Просвіта³⁰, яке заснувало там сільськогосподарську школу³¹.

Після завершення парцеляції Милованя о. Тит придбав маєток Коршів. Гроші на його покупку дав А. Шептицький. Спершу митрополит планував подарувати його Станіславському єпископству, оскільки воно було створене римською курією без отримання нею урядових гарантій на відповідну державну дотацію. Проте владика Г. Хомишин не схвалив цієї ідеї, бо вважав за краще отримувати від митрополії платню в готівці. Таким чином, Коршів став черговим маєтком, який Т. Войнаровський розпарцелював між селянами³², а парк і город, загальна площа яких становила понад 15 моргів, митрополит Шептицький подарував товариству “Сільський господар”. Дізнавшись про плани товариства утворити там сільськогосподарську школу, він пообіцяв фінансувати її з власних коштів³³.

1907 р. о. Тит заснував парцеляційне товариство “Земля”. Протягом перших п’яти років своєї діяльності воно купило і продало селянам 4 523 морги поля³⁴. Після закінчення Першої світової війни товариство було позбавлене права займатися парцеляцією і саморозпустилося. Причиною цього було намагання польської влади перешкодити придбанню землі українськими селянами та сприяти заселенню Східної Галичини представниками інших національностей. На це, зокрема, була спрямована розрекламована парцеляція, що проводилася під жорстким контролем держави, яка за допомогою різних методів намагалася обмежити участь українців у цьому процесі³⁵.

У 1909 р. Т. Войнаровський заснував Земельний іпотечний банк у Львові. Але, згідно з розпорядженням уряду, ця установа не мала права витратити на парцеляцію більше, ніж 20 % основного капіталу, що становило 600 000 корон.

Тому вона не мала змоги зосередити всю свою діяльність на розпарцелюванні земель. Проте все ж товариство “Земля” і Земельний іпотечний банк до 1912 р. купили і продали селянам 22,4 га землі.

З першого дня діяльності Земельного гіпотечного банку о. Тит був обраний одним із членів його дирекції. Ніякої матеріальної винагороди за працю в цій установі він не отримував. У квітні 1929 р. Т. Войнаровський відмовився від вищезгаданої посади в зв’язку з погіршенням стану здоров’я і великою кількістю інших обов’язків. Проте у листі до о. Тита керівництво банку висловило сподівання, що він і надалі буде сприяти його розвитку³⁶. В серпні того ж року Т. Войнаровського було обрано членом Надзірної ради цієї організації³⁷.

Всього священник розпарцелював понад 37 000 моргів поля, завдяки чому більше, ніж 10 000 селянських родин змогли придбати ділянки землі³⁸.

На початку другого десятиліття минулого століття о. Тит припинив займатися парцеляцією. До цього його спонукало зростання у той час цін на землю. Головною причиною цього явища стала трудова еміграція галицьких селян, які, повертаючись на Батьківщину, здебільшого вкладали гроші в нерухомість. Таким чином, як стверджував Т. Войнаровський, ціни на землю вдвічі перевищували її реальну вартість, а доходи від ведення селянського господарства залишалися мізерними. Тому о. Тит зробив висновок, що дрібний власник за таких умов практично не зможе повернути собі коштів, витрачених на придбання земельної ділянки³⁹. Хоча слід зауважити, що у 1918–1921 рр. Т. Войнаровський був заступником голови, а в 1929–1936 рр. – головою товариства “Сільський господар”, одним з напрямків діяльності якого і надалі залишалася допомога селянам у придбанні землі⁴⁰.

Розміри даної статті дозволили нам торкнутися тільки одного аспекту економічної діяльності священника – парцеляції. Інші заходи о. Тита, спрямовані на покращення становища галицьких українців, як, наприклад, участь у багатьох тогочасних українських організаціях⁴¹, намагання переконати австрійських політиків у тому, що добробут селянства є необхідною передумовою економічного розвитку Австрії⁴², заснування і фінансування шкіл, а також наукові та публіцистичні студії⁴³ потребують окремого вивчення.

На основі опрацьованих матеріалів робимо висновок, що Т. Войнаровський проводив парцеляцію виключно в інтересах селян, не маючи з того ніякої власної вигоди. Він не зумів вирішити повністю проблему нестачі землі, яку мали галицькі українці (як відомо, переважна більшість з них працювала у сільському господарстві), оскільки було мало бажаючих допомогти йому в цьому⁴⁴. І в той же час беззаперечним є факт, що завдяки заходам о. Тита сотні людей змогли придбати нові земельні ділянки, необхідні для їхнього матеріального благополуччя.

Annotation

The mitred father Yevhen Tyt Stolobut Voynarovsky, the Galician priest, lived at the end of the XIX – the beginning of the XX century. Among other representatives of the priesthood he had been characterized by the extreme liking of a hard work and the real efficiency. Father Tyt spared no efforts in raising of the level of spirituality of his parishioners, and at the same time, he paid a lot of attention to the development of education in the country and to the improvement of the economic conditions of the Ukrainian peasantry. With the purpose to provide the peasants with the land he was engaged in the parceling i.e. he bought big land plots from the landlords, and then he divided them into smaller parts and sold to the peasants. O. Voynarovsky founded

the society "Zemlya" as well as land mortgage bank in Lviv. All in all the priest parted over 37 000 morgs of the field. Thanks to this, more than 100 000 of the rural families could by the land plots.

Рецензент: Донік О.М.– к.і.н., старший науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України.

- ¹ *Войнаровський Т.* Низка споминів з мого життя // Історичні постаті Галичини XIX–XX ст. – Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1961. – С. 15–75.
- ² *Коропецький І.-С.* Економічний розвиток галицького селянства у працях о. Тита Войнаровського // *Коропецький І.-С.* Українські економісти XIX століття та західна наука. – К., 1993. – С. 164–178.
- ³ *Будзиновський В.* Хлопська посілість // Діло. (Львів) – 1901. – Ч.69. – 26 березня. – С. 1.
- ⁴ Там само. – Ч. 70. – 27 березня. – С. 1.
- ⁵ *Коропецький І.-С.* Українські економісти XIX століття... – С. 167–168.
- ⁶ *Войнаровський Т.* Низка споминів ... – С. 21–22.
- ⁷ *Войнаровський Т.* Справа парцеляційна // Діло. – 12 листопада. – 1901. – Ч. 254. – С. 3.
- ⁸ *Войнаровський Т.* Низка споминів ... – С. 22.
- ⁹ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові). – Ф.682. – Оп.1. – Спр.3. – Арк. 12–25.
- ¹⁰ ЦДІА України у Львові. – Ф. 682. – Оп.1. – Спр. 11. – Арк. 16–17.
- ¹¹ Там само. – Спр. 13. – Арк. 3–22.
- ¹² *Войнаровський Т.* Низка споминів ... – С. 23–24.
- ¹³ Приобретение земли крестьянами // Галичанин. – 1901. – Ч. 218.
- ¹⁴ ЦДІА України у Львові. – Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 23–26.
- ¹⁵ Там само. – Арк. 21.
- ¹⁶ Там само. – Арк. 19.
- ¹⁷ Там само. – Спр. 4. – Арк. 24–25.
- ¹⁸ Парцеляція // Діло. – 1902. – 12 березня. – Ч. 58. – С. 3.
- ¹⁹ *Войнаровський Т.* Низка споминів ... – С. 32.
- ²⁰ *Войнаровський Т.* Справа парцеляційна... – С. 3.
- ²¹ *Войнаровський Т.* Низка споминів ... – С. 43–44.
- ²² Руський банк Парцеляційний // Діло. – 1902. – 7 січня. – Ч. 5. – С. 1.
- ²³ Справа руського банку Парцеляційного // Діло. – 1902. – 9 січня. – Ч. 7. – С. 1.
- ²⁴ *Войнаровський Т.* Низка споминів ... – С. 50.
- ²⁵ Там само. – С. 47–48.
- ²⁶ Парцеляція // Діло. – 1902. – 4 квітня. – Ч. 5. – С. 2.
- ²⁷ *Войнаровський Т.* Низка споминів ... – С. 53.
- ²⁸ *Романюк Т.* Архів о. Тита Войнаровського в Національному музеї у Львові // Ковчег. (Львів). – 2000. – Число 2. – С. 403–404.
- ²⁹ ЦДІА України у Львові. – Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 69.
- ³⁰ Там само. – Спр. 7. – Арк. 79.
- ³¹ Там само. – Спр. 6. – Арк. 70.
- ³² *Войнаровський Т.* Низка споминів ... – С. 54–55.
- ³³ *Шевчук Г.* Фахово-господарська та культурно-освітня діяльність Товариства "Сільський господар" (1899–1944). – Львів, 2005. – С. 28. Порівняти: *Войнаровський Столобут* // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1993. – Т.1. – С. 301–302.
- ³⁴ Там само. – С. 63.
- ³⁵ Там само. – С. 85.
- ³⁶ ЦДІА України у Львові. – Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 26.
- ³⁷ Там само. – Арк. 29.
- ³⁸ О. Мітраг Євген Тит Столобут Войнаровський // Діло. – 1938. – 23 лютого. – Ч. 39. – С. 1.
- ³⁹ Там само. – Спр. 66. – Арк. 49.
- ⁴⁰ *Войнаровський Т.* Низка споминів ... – С. 66.
- ⁴¹ ЦДІА України у Львові. – Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1, 26, 29–30.
- ⁴² Там само. – Спр. 67. – Арк. 12–14.
- ⁴³ Ті, що від нас відійшли // Життя і знання (Львів). – 1938. – 25 лютого. – Ч. 2. – С. 126–127.
- ⁴⁴ ЦДІА України у Львові. – Ф. 682. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 2.